

קווים לדמותה: משבר הזהות של האקדמיה בישראל

תמה חלפין

אבנר בן-עמוס ועופר שוף (עורכים) (2020). קווים לדמותנו: לחקור את ישראל, לכתוב על עצמנו. מכון בן-גוריון וידיעות אחרונות - ספרי חמד: שדה בוקר.

655 עמודים

"קווים לדמותנו" הוא ספר המאגד עשרים ותשעה טקסטים אוטוביוגרפיים מאת חוקרים של החברה הישראלית. כולם מומחים חשובים בתחומם, וכולם שייכים לדור שנולד בשנות הארבעים והחמישים. הרציונל העומד מאחורי יצירת אסופה זו, ומוצג היטב במבוא שכתבו העורכים, אבנר בן-עמוס ועופר שוף, הוא הבאת נקודות מבט מגוונות של חוקרים וחוקרות של החברה הישראלית, מתוך הבנה שנקודת המבט של החוקר, המבוססת על זהותו האישית והתרבותית, היא חלק בלתי נפרד מעבודתו המחקרית. שמה של האסופה – "קווים לדמותנו" – מעלה את השאלה מיהו אותו "אנחנו" שאת דמותו מציירים כאן? בן-עמוס ושוף מתייחסים לשאלה זו במבוא, אך מותירים אותה פתוחה. למרות היותה של האסופה מגוונת, הן מבחינת הביוגרפיות של החוקרים הן מבחינת תחומי המחקר שלהם, בסופו של דבר כולם שייכים למעמד מובחן של אינטלקטואלים שקיבלו הכרה מוסדית רחבה. לאור זאת, ה"אנחנו" שניתן ללמוד על אודותיו מספר זה הוא בעיקר אנשי ונשות האקדמיה הישראלית בתחומי מדעי הרוח והחברה וההון התרבותי והסימבולי המאפיין אותם. הסיפור הפותח את הספר הוא זה של ח'אולה אבו-בקר. הייתה זו בחירת עריכה חכמה לפתוח בסיפור זה שכותרתו "תהליכים של פנים וחוף בסיפור הנרטיב האישי". אבו-בקר עומדת בסיפורה על מקומה הדואלי – בפנים ובחוף – כמוטיב המרכזי של האוטוביוגרפיה. כפלטטינית בין יהודים, כאישה פמיניסטית בין גברים מוסלמים שמרנים, כאישה מוסלמית באקדמיה היהודית-ישראלית, היא מוצאת

עצמה תמיד בפנים ובחוץ. הנרטיב פורס את הקשיים של עמדה זו, אך בסיכומו של דבר רואה בה יתרון המאפשר הבנה של נרטיבים שונים ושל עמדות מורכבות. המוטיב שמציגה אבו־בקר, בפנים ובחוץ, מלווה רבות מהאוטוביוגרפיות בספר. ראשית מן הטעם שכל הכותבים והכותבות הם חוקרי החברה הישראלית וגם, במידה רבה, רואים עצמם חלק מחברה זו. שנית מפני שכל אוטוביוגרפיה מכילה דואליות זו: הגיבור והמספר אחד הם, והז'אנר עצמו דורש מהכותב להיות בו בזמן האובייקט והסובייקט של הסיפור. המעגלים שבהם חוקרים מוצאים עצמם "בחוץ ובפנים" הם מגוונים: בין ישראל לארצות הברית, בין עשייה אקדמית לפוליטית, בין זהות פלסטינית לעשייה באקדמיה הישראלית, בין המרכז לשוליים ועוד ועוד. עצם הפרויקט – הבקשה לכתוב אוטוביוגרפיה המשלבת את הפן האישי ואת הפן המחקרי – הוא תוצר של הלך רוח עכשווי הקשור למגמות של פוליטיקת זהויות. פוליטיקת הזהויות רואה בעצם זהותם של כל חוקר וחוקרת, מיקומם החברתי, המעמדי, המגדרי, האתני וכיוצא באלה חלק בלתי נפרד מהמחקר ותובעת דין וחשבון מהסוג שהספר מבקש להביא. דא עקא, מרבית החוקרים בספר זה יציבו את זהותם האישית והמקצועית, וערכו חלק ניכר ממחקריהם פורצי הדרך, הרבה לפני שפוליטיקת הזהויות השתלטה על השיח האקדמי. יתרה מכך, חלקם פעלו לאורך שנים מתוך אתוס מדעי שלפיו על החוקר להניח את מטעניו האישיים בצד ולערוך חקירה נטולת פניות כדי להבטיח מידה סבירה של אובייקטיביות. פער זה בין הלכי רוח עכשוויים המצווים על שיקוע המחקר ביסודות זהותניים לבין האתוס האקדמי שבו התעצב דור זה של חוקרים הוא מוטיב השזור לאורך הספר כולו. חלק קטן מהכותבים מעידים על חוסר הנחת שפער זה מותיר בהם: "חיבור אוטוביוגרפיה אקדמית מנוגד לכיוון תנועת 'גלגלי השיניים' המקצועיים של הגישה המדעית-פוזיטיביסטית במדעי החברה שבה הוכשרתי ובה אני מחזיקה עד היום", כותבת תמר הרמן (עמ' 254). סמי סמוחה אומר כי "אינני רואה בעצמי חוקר שראוי להכיר את הפן האישי שלו, נוסף על הפן המדעי" (עמ' 494). כותבים אחרים אינם מתייחסים לכך באופן מפורש, אך קריאה בסיפוריהם מעלה תחושה דומה. רוב הכותבים משתפים בגילוי לב בהיסטוריה האישית שלהם וקושרים אותה הן לעשייתם המחקרית הן לזו הפוליטית. לעיתים, ברוח הנאורות, מדובר בפרויקט מוסרי אוניברסלי, ולעיתים, ברוח פוליטיקת הזהויות, מדובר בהנכחה של נקודת מבט פרטיקולרית.

טענתו של סמוחה כי אין ערך רב להיכרות עם הפן האישי על פני זה המדעי

מעידה על תפיסה אוניברסליסטית העומדת בבסיס כתיבתו האוטוביוגרפית. בתפיסה זו מהלך החיים של החוקר מוביל אותו למקום שבו האישי הופך למיותר בדיוק מפני שסיפור החיים הייחודי מתכנס לתוך זהות פוליטית ומחקרית אוניברסלית המופקדת על חתירה לאמת. במקרה זה הסיפור האישי עשוי להיות מעניין עד לרגע שבו מתגבשת הזהות הפוליטית-מחקרית והאופק המוסרי שלה מנוסח באופן ברור. מאותו הרגע מוקד האוטוביוגרפיה יעבור לתיאור ממצאי המחקר כתולדה של חשיפת אמת מדעית ומחויבות מוסרית אוניברסלית. גישה זו מאפיינת את הסובייקט המודרני, והייתה רווחת בשיח באקדמיה הישראלית לאורך מרבית המאה העשרים. חשוב לציין שאין הכוונה כי לא היו הבדלים בין חוקרים שונים, אך היו אלו הבדלים אידיאולוגיים. בין שהם פונקציונליסטים או מרקסיסטים, בין שהם ימנים או שמאלנים, לכולם תפיסה אוניברסליסטית המורה כי עליהם להתור לחקר האמת. במקרים רבים אמת זו מתקפת עמדה פוליטית המתבססת על מוסר אוניברסלי.

מאז העשורים האחרונים של המאה העשרים, עם כניסתן של גישות פוסט-מודרניות לשיח האקדמי, וביתר שאת עם אימוצה של פוליטיקת הזהויות, נוצר אתוס שונה המזמין גם אוטוביוגרפיה אחרת. אוטוביוגרפיה הנשענת על ייחודו של הפרט, על עמידה על מיקומו החברתי, חוויותו האישיות, עמדותיו ומיקומו בתוך יחסי הכוח, ורואה באלה את המפתח להבנת העצמי. יתרה מכך, הבנת מכלול העמדות והזהויות של החוקר והחוקרת הפכה להכרחית לקריאת מחקריהם. בשיח זה גישות אוניברסליסטיות מייצגות את ההגמוניה, ובעצם, במסווה של מוסר כללי, מדירות, מכפיפות ומשתיקות קולות שאינם עולים בקנה אחד עימה. לכן אוטוביוגרפיה המתמקדת בזהות (או זהויות) של הפרט מאפשרת לאתגר את סוגי השיח האידיאולוגיים ולחשוף את הכוחניות הטמונה בהם. סיפור החיים של החוקרת בתוך גישה זו יציג את מכלול הצטלבות הזהויות בתוכן, ומתוכן היא מתעצבת ומציגה את מחקריה כהמשכן של אותן זהויות. במקרה זה על האוטוביוגרפיה לחשוף את הייחודיות הטמונה בקולו של החוקר והשונות שלה בשדה האקדמי והפוליטי. חשוב לציין כי גם כאן עומד פרויקט פוליטי מוסרי, אך הוא אינו אוניברסליסטי באופיו, אלא כזה המבקש לחשוף ולפרק מבני כוח קיימים. ובין שני קטבים אלו יש לקרוא את הספר שלפנינו.

מרבית הכותבים והכותבות בוחרים ליצור נרטיב שראשיתו בסביבה שבה גדלו והתחנכו ובמאפיינים סוציולוגיים ואידיאולוגיים של סביבה זו. באופן גורף כמעט,

הם מתרכזים במאפיינים הנתפסים כחורגים מדימוי האינטלקטואל הישראלי בן התקופה – ה"אחוס"ל", כפי שכינה אותו הסוציולוג ברוך קימרלינג (2001), הצבר האשכנזי, חילוני, סוציאליסטי שמאפיין את ההגמוניה הישראלית לפחות עד שנות השמונים של המאה העשרים (או בפשטות, "ישראל הראשונה"). חלק לא קטן מן הכותבים אכן נמנים עם קבוצה סוציולוגית זו. אך ברוח פוליטיקת הזהויות כתיבתם מדגישה דווקא את האחרות, את המאפיינים שאינם מתיישבים עם הסטראוטיפ. רבים בוחרים לציין את ההשתייכות הפוליטית של הוריהם לתנועה הרויזיוניסטית, השתייכות השונה מהותית מהעמדות הפוליטיות המאפיינות את הסביבה האקדמית הישראלית. "הבית הימני-רוזיוניסטי הזעיר בורגני שגדלתי בו היה שונה מהסביבה הישראלית של אותם ימים מבחינת השיח התרבותי הפוליטי" כותב עופר שיף (עמ' 599). גם שרה אוסצקי-לזר מספרת על חוויותיה כבת לאיש "חירות": "בתל אביב של שנות ה-50 וה-60 מי שהיה בית"רי וחירותניק היה אחר [...] בבית הספר, כשאני וחברתי בתיה היינו היחידות בשכבה שבאנו ללמוד ב-1 במאי, ראשינו זקופים בגאווה ואנו בזות לדגלים האדומים שהתנוססו סביב" (עמ' 37). גם חוקרים שאינם נמנים עם קבוצה חברתית זו מדגישים את השונות של ביתם: "הבית בו גדלתי היה מה שאפשר להגדיר 'בית דתי עם פנקס אדום'. הוריי להבדיל מרוב בני דורם הדתיים, בחרו שלא להשתייך אל הפועל המזרחי" מספר יוסי כץ (עמ' 360).

לא רק יסודות של אחרות בזהותם הכותבים מדגישים, אלא גם את המפגש עם אחרים. בן-עמוס מתאר את מפגשו הראשון כנער צפון תל אביבי הנשלח לסייע לתלמידים המזרחיים בבית הספר ביאליק והתארח בבתיהם הדלים, ואומר: "שוב מישהו משך הצידה את הוילון, ומה שהתגלה מאחוריו לא תאם את מה שסיפרו לי הוריי ומוריי" (עמ' 131). לעיתים לא מונכחים ה"אחרים" אלא דווקא היעדרם. דוד נתן מאירס מספר על חוויותיו כסטודנט אמריקני המגיע לכמה חודשים לקיבוץ מצובה ומוסיף ברטרופסקטיבה: "ידעתי מעט מאוד על ההיסטוריה של האזור – למשל, לא ידעתי על נוכחותו הסמוכה של הכפר אלכאסה, שבתיו נהרסו ותושביו גורשו ב-1948" (עמ' 407). התמקדות זו בזהות שאינה הגמונית, במפגש עם קבוצות שונות, או בהנכחת הנעדר, מובאת לא פעם כהסבר להיבטים שונים באישיותם של החוקרים והחוקרות, למיקומם האמביוולנטי, לבחירת נושאי מחקרם או לעמדתם הפוליטית.

אך לא כל השותפים לספר הם אחוס"לים, ולא כולם הגיעו מקבוצות פריוילגיות בחברה הישראלית. ניכר כי שיף ובן-עמוס עמלו על יצירת גיוון סוציולוגי של

התורמים לאסופה. ובלי ספק אין המלאכה פשוטה, שכן בדור החוקרים האמור פרופיל החוקרים במדעי הרוח בישראל היה הומוגני למדי, ועודנו כזה.¹ כך לצד רוב של גברים-לכנים מסתופפות לא מעט נשים, מספר ערבים, כמה דתיים, חלקם ימנים, כמה יהודים אמריקנים שסיפור חייהם כולל פרק באקדמיה הישראלית, ומעט מזרחיים. ריבוי הזהויות של הכותבים מעשיר את נקודות המבט השונות הן על החברה בישראל הן על האקדמיה הישראלית. מרבית הנרטיבים של כותבים אלו קושרים באופן ברור בין הזהות שלהם לבין נושאי המחקר שבחרו: היסטוריה פלסטינית, אי-שוויון בין אשכנזים למזרחיים, הציונות הדתית וכיוצא באלה.

ניתן לומר כי במרבית הפרקים החלק הראשון, זה המתאר את החיים הפרה-אקדמיים של הכותב, מבקש להניח תשתית זהותנית. הוא מספק לקורא מפת התמצאות בזהויות השונות המרכיבות אותו, ואלו מוצגות כתשתית להבנתו ולעיתים להבנת מפעלו המחקרי והפוליטי שיוצג בהמשך. אם היינו מסתפקים בקריאת חלק זה של הפרקים השונים היה נראה כי מרבית הכותבות והכותבים אימצו את פוליטיקת הזהויות באופן מוצלח והם בונים את העצמי שלהם מתוך הזהויות השונות – לאומיות, אתניות, מגדריות, דתיות ועוד – שבהן הם מחזיקים. יתרה מכך, מרבית הכותבים גם מתייחסים למיקומם ביחס לקבוצות אחרות בחברה מתוך מודעות ליחסי הכוח בין הקבוצות ומיקומם בהן.

כאשר מתחיל החלק האקדמי של האוטוביוגרפיה הטון משתנה. הכותבים מספרים על החוויה האקדמית, על מורים, על עמיתים ועל פוליטיקה אקדמית, אך עיקר הכתיבה מתרכז בתיאור נושאי מחקריהם וטענותיהם המרכזיות. כתיבה זו נוסקת לה ממחוזות הזהות אל מחוזות האמת, מנרטיב סובייקטיבי למחקר אובייקטיבי. כאן הזהות היחידה, פרט לזו המחקרית, היא הזהות הפוליטית. חוקרי החברה הישראלית מעורבים לא פעם בעשייה פוליטית, בהבעת עמדות באופן ציבורי והם רואים במחקרם חלק מפרויקט פוליטי גדול יותר. אך אין זה פרויקט בפוליטיקה של זהות, אלא פרויקט פוליטי אוניברסלי. כמו האתוס האקדמי-מדעי על חקירה חסרת פניות שתביא לגילוי האמת בלי תלות במשתנים השיוכיים של החוקר, כך גם האתוס הפוליטי הוא אוניברסלי, ובו פועלים למען אמת אחת וטוב משותף.

1 אין פרסום של נתוני השייכות של הסגל האקדמי בשנים אלו, אך מחקרים משנים מאוחרות יותר מראים את ההומוגניות היחסית של הסגל הבכיר באוניברסיטאות (בלכמן, 2008).

מוסטפא כהבא, היסטוריון פלסטיני, רואה בעבודתו חלק מפרויקט לאומי: "ההיסטוריונים הפלשתינים בכתיבתם מתנהלים כמעצבי נרטיב בשלב התהוות שאמור לתת את תרומתו למדינה הפלשתינית כשתקום" (עמ' 330). אשר כהן מספר על פעילותו הציבורית-פוליטית ועל זו האקדמית ואומר: "העניין כאן איננו רק בפעילותי בשני המסלולים בה בעת, אלא בכך שהנושאים זהים. אין אלה נושאים קרובים בתכניהם אלא אותם נושאים ממש" (עמ' 334). גם גד ברזילי, משפטן וחוקר בכיר של המשפט הישראלי, מסביר היטב כיצד עמדותיו הפוליטיות בנושא תפקידו של בית המשפט בישראל נובעות ממחקריו. ואלו רק דוגמאות אחדות. אין מדובר כאן באופן שבו זהות זו או אחרת הובילה את הכותבת לבחור בדרך המחקרית. אלא בתיאור האופן שבו החוקר תר אחר אמת מחקרית ומנסה לשלבה עם אמת מוסרית.

שני הנרטיבים הללו, זה המספר סיפור של זהות אישית וזה המספר סיפור של אמת מחקרית, מאפיינים את מרבית הפרקים באסופה. את שניהם ניתן להדגים דרך שני פרקים מהיפים ביותר בספר. האחד של הסוציולוג סמי סמוחה והשני של האנתרופולוגית פנינה מוצפי-האלר. שניהם בעלי קווי דמיון ביוגרפיים ושני נרטיבי ניכר. מוצפי-האלר, בפתחת הפרק שלה בספר, תוהה על משמעות ההשתתפות בפרויקט כאישה המזרחית היחידה שהוזמנה לכתוב בו: "מה המסר של סיפור שמתחיל בילדות בעיירת פיתוח ומסתיים בהווה שבו אני כותבת כאנתרופולוגית בעלת קביעות אקדמית? [...] האם סיפור ביוגרפי אישי כרונולוגי כזה אינו תורם לחיזוקו של נרטיב 'כור ההיתוך' הישן והעבש שאותו עמלתי לפרק בכתיבתי הביקורתית והפמיניסטית?" (עמ' 449).

מוצפי-האלר היא ממבשרות פוליטיקת הזהויות באקדמיה הישראלית ומי שכבר ב-1997 פרסמה מאמר העוסק בקשר בין סיפור חייה האישי ובין עיסוקה האקדמי ובחשיבות של רפלקסיביות וחשיבה על זהותן של החוקרות והאופן שבו הוא מציב אותן ביחס לשדה המחקר ולשדה האקדמי (מוצפי הלר, 1997). מחקריה על החברה הישראלית עוסקים בקשר שבין זהויות שונות ומציאות חברתית ומשלבים בתוכם כתיבה רפלקסיבית ואישית הממקמת אותה בתוך תהליך המחקר והפקת הידע המדעי. במובן זה מוצפי-האלר מתאימה ככפפה ליד לרעיון של האסופה. עם זאת, היא גם היחידה התוהה, בתוך הספר עצמו, על שאלת המגוון והייצוג של המשתתפים. הנרטיב של מוצפי האלר אינו תורם כהוא זה ל"חיזוק כור ההיתוך העבש", אלא מציע התבוננות ביקורתית בקטגוריות החברתיות בישראל, מנכיח

את יחסי הכוח המגולמים בקטגוריות אלו וכך מערער עליהן. עצם מעשה הכתיבה בספר הוא לדידה של מוצפי־האלר מעשה פוליטי שמטרתו לערער את יציבות עולמו של הקורא.

סמוחה מתאר את ההגירה כילד מעיראק למעברה בישראל ואת הגזענות הממסדית שבה נתקל. חוויות אלו מצויות בשורש המוטיבציה שלו להפוך לחוקר חברה המתמקד בשאלות של אתניות, מדיניות ואי־שוויון. אך מרגע שהוא מתחיל לפרוס את הפרק האקדמי של חייו נותרת היסטוריה זו מאחוריו ואינה נוכחת בתוך מחקריו. סמוחה כותב מתוך אתוס מחקרי ופוליטי של הנאורות, מחויבותו לאמת ניכרת בכל צעד. כך למשל הוא מכיר תודה להכשרתו הקפדנית בשיטות מחקר בלימודי הפסיכולוגיה, שאותם עזב לטובת הסוציולוגיה. סמוחה פורס את ממצאי מחקריו המנתחים את השסעים השונים בחברה הישראלית, את מאפייניהם ואת השפעתם ארוכת הטווח. הוא מסכם את פועלו האקדמי בהכרה שלה זכו המושגים והתיאוריות שפיתח לאורך השנים. אך מוסיף כי "אני מסופק אם קידמתי את האג'נדה שלי לצדק מעמדי, עדתי ולאומי רב יותר וחברה מתוקנת יותר בישראל" (עמ' 522). זהו סיפור של חוקר השואף לגילוי אמת על החברה, מתוך תקווה שזו תוכל לשרת ערכים אוניברסליים של צדק ושוויון.

הזהות האוניברסלית, שהייתה לחם חוקה של הפוליטיקה והאקדמיה הישראלית בעשורים המעצבים שלה, הולכת ודועכת. פוליטיקת הזהויות השתלטה על השיח, לא רק במובן של דיבור אלא במובן הפוקויאני שלפיו השיח מתווה את האופן שבו אנו חווים את העולם ומייצרים את העצמי שלנו. המשתתפים בספר חוו בחייהם מפנה זה והוא משתקף באוטוביוגרפיות שהם מייצרים. מילדות ובגרות בתוך עולם התר אחר האוניברסלי לתקופה שבה אנו מופרטים לתוך סך הזהויות הפרטיקולריות המרכיבות אותנו. אך הנרטיב שנוצר במרבית הטקסטים פועל באופן הפוך: הילדות וההתבגרות מוצגות דרך שיח הזהות, באופן המדגיש היבטים פרטיקולריים ואת השפעתם העמוקה על הכותב. ואילו פרק החיים כחוקר מבטל את אלו כשוליים ביחס לעשייה המחקרית והפוליטית והאמת העומדת בבסיסה. ניתן לראות בנרטיב זה את ההון התרבותי הנדרש כיום מאיש אקדמיה, היכולת לשקע את עצמך באלמנטים של זהות לצד חתירה בלתי מתפשרת לגילוי אמת מדעית. הסתירה בין שני אלמנטים אלו, בין ראיית נקודת המבט הייחודית של החוקרת כתוצר של זהויות מצטלבות, לבין המחויבות למחקר מדעי חסר פניות, מותירה את הקוראת לחשוב על מהותה של עשייה אקדמית ופוליטית בישראל אז והיום.

מקורות

- בלכמן, ישראל (2008). על ההרכב האתני של אוניברסיטאות המחקר בישראל. תיאוריה וביקורת, 33, 191-197.
- מוצפי-הלר, פנינה (1997). יש לך קול אותנטי: מחקר אנתרופולוגי ופוליטיקה של ייצוג מחוץ לחברה הנחקרת ובתוכה. תיאוריה וביקורת, 11, 81-98.
- קימרלינג, ברוך (2001). קץ שלטון האחוסלים. ירושלים: כתר.